

Landboreformerne i den danske skoles historielærebøger¹

Af CLAUS BJØRN m. fl.

Skolebøgernes indhold har i de senere år været genstand for kritisk granskning fra flere sider for at undgå politiske tendenser og forskningsmæssigt forældede synspunkter. Ved Københavns Universitets Historisk Institut har studerende under ledelse af amanuensis Claus Bjørn taget spørgsmålet op omkring udforskningen af de store landboreformer og deres gengivelse i folkeskolens og gymnasieskolens historiebøger fra slutningen af 1800-tallet, til i dag. Forældede synspunkter og manglende interesse for den store befolkningsgruppe – husmandsstanden præger endnu skolebøgerne, men det er ikke kun lærebogsforfatternes skyld, også nyere historiske samleværker mangler at indarbejde forskningens resultater vedrørende landbobefolkningens sociale kår under landboreformerne.

Denne artikel udspringer af en to-semesteres gennemgang af de store landboreformer i faget historie ved Københavns Universitet. Ved undervisningens tilrettelæggelse var det tanken i løbet af de to semestre at følge landboreformerne i forskningen, i den populære historieskrivning og herfra videre ud til skolelærebøgerne og anden litteratur. Ideen var hentet hos Herbert Butterfield, der i »Man on his Past« anviser den historiografiske indfaldsvinkel som introduktion til fornyet forskning i et givet emne.² Formålet var dobbelt, dels gennem historiografien at nå til at stille nye forskningsopgaver, dels at komme frem til en forestilling om, hvorledes man i bredere kredse gennem tiderne havde opfattet de store landboreformer.

Dette ambitiøse program kunne kun delvis gennemføres, men der opstod undervejs et ønske om at fremlægge en side af stoffet for et større publikum, nemlig skolebøgernes behandling af landboreformerne. Der var i gruppen en almindelig tilslutning til den opfattelse, Aage Friis i slutningen af 1930'erne i en anmeldelse gav udtryk for: »... det angaar i høj Grad Historikeren, om Skolebøgerne i deres Behandling af Stoffet og de Synspunkter, hvorefter de skrives, gengiver den historiske Videnskabs Resultater kyndigt og redeligt«.³ Store dele af befolkningen må antages at have fået præget deres opfattelse af fortiden gen-

nem historielærebogen i skolen, og da vi betragter landboreformerne som en afgørende begivenhed i nyere dansk historie, ligesom emnet gennem de sidste hundrede år har været genstand for en efter vore forhold ret omfattende historisk forskning, kunne en gennemgang af historielærebøgenes behandling af landboreformerne være velegnet til at belyse det problem, Aage Friis omtaler.

Artiklen indledes med en kortfattet forskningsoversigt, hvorefter vi vil undersøge en række historielærebøger, særlig fra dette århundrede og med vægten lagt på de mest udbredte systemer.

Landboreformerne i forskning og historieskrivning

1888 var hundredåret for stavnsbåndets ophævelse, hvad der foruden talrige festligheder også gav anledning til mange avis- og tidsskriftartikler og adskillige monografier om landboreformerne. Væsentligst i denne sammenhæng er tilkomsten af en egentlig videnskabelig historieskrivning om de store landboreformer, der fremlagde øget viden og nye synspunkter, der i flere tilfælde stod i klar opposition til den traditionelle opfattelse.

A. F. Bergsøe havde med sin biografi af Chr. D. Reventlow fra 1837 skildret en af reformperiodens hovedaktører, men det var som på så mange punkter i danmarkshistorien, C. F. Allen: »*Haandbog i Fædrelandets Historie*» (1840, 7. udg. 1881), der kom til at præge synet på landboreformerne og deres forudsætninger. Ifølge Allen måtte bondens kår fra middelalderen og op til 1784 tegnes med mørke farver. Lige frem til Guldbergs fald havde den danske bonde måttet tjene herremanden nærmest som træl og var underkastet dennes forgodtbefindende. Reformregeringen fra 1784 og dens mænd skildres med den største varme af Allen, der i sin fremstilling stort set ikke beskæftiger sig med reformlovgivningens sociale og økonomiske konsekvenser for landbosamfundets forskellige grupper. I 1843 fremkom »*Doctor C. F. Wegeners liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde*», der i sin opfattelse af tilstanden før kronprinsens magtovertagelse ikke adskiller sig meget fra Allen, mens den ret indgående gennemgang af reformlovgivningen og -forsøgene i de følgende år former sig som en hyldest til den senere kong Frederik VI. Wegeners bog, der henvender sig til »menigmand« og var udgivet af Landhusholdningsselskabet, får behandlet emner som tiendes afløsning, husmandslovgivning-

gen og skolereformer, men som Allen uden dybere stillingtagen til følgerne af reformerne i økonomisk og social henseende.⁴

Allens synspunkter og Wegeners materiale er grundlaget for C. E. F. Reinhardt: »*Et afsnit af den danske Bondestandens Krønike*« (1866), og fandt vej til brede kredse gennem de respektive kapitler om reformerne i Fr. Barfod: »*Fortællinger af Fædrelandets Historie*« (1853), Adam Fabricius: »*Illustreret Danmarks Historie for Folket*« (1853–55) og senest A. D. Jørgensen: »*Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie*« (1882). Mellem Allens håndbog og jubilæumslitteraturen fra 1888 fremkom kun få nye synspunkter på landboreformerne, men i en række gods- og sognehistorier blev et betydeligt materiale fremlagt til belysning af landbrugets og landbosamfundets udvikling i reformperioden.⁵

En markant nyopfattelse af ikke mindst tilstanden før landboreformerne fremkom med Johs. Steenstrup: »*Den danske Bonde og Friheden*« – et af jubilæumsårets bidrag. I polemik mod Allens fremstilling hævdede Steenstrup, at bondestandens kår havde været tålelige, ligesom bonden ikke var retsløs i sit forhold til herremanden. I selve skiltringen af reformerne bragte Steenstrup ikke meget nyt, men han sammenholder den heldige og fredelige udvikling i Danmark med forholdene i Europa. Allen havde, efter Steenstrups mening, lagt det 19. århundredes målestok på fortidens begivenheder, mens han selv dømte det 18. århundredes Danmark ud fra samtidens forhold.⁶

J. A. Fridericia: »*Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse*« (1888) hentede en del af sit kildegrundlag i sammes: »*Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie*« (1888), den i lange perioder centrale udgave af kilder til landboreformernes historie. For Fridericia var der ingen tvivl om, at bonden havde været undertrykt, og han tillagde bøndernes personlige frigørelse om muligt større betydning end Allen. Fridericia peger i sin fremstilling på de almindelige europæiske frihedsideers betydning for de danske landboreformers gennemførelse. Mens Allens håndbog havde et nationalliberalt præg, så kunne man om Fridericias lille skrift, der fremkom i serien »*Studenter-samfundets Smaaskrifter*«, tale om en overensstemmelse med radikalismen i slutningen af det 19. årh.

Også i Edvard Holm: »*Kampen om Landboreformerne i Danmark*« (1888) – den store udstillings officielle festskrift – drages linier ud til Europa, men her for at påvise, at landboreformerne i vid udstrækning

skyldtes hjemlige forudsætninger. Centralt i Holms fremstilling står den offentlige drøftelse for og imod forandringer i landbosystemet, og han tillægger denne opinion, der skyldtes ytringsfriheden, afgørende betydning for reformernes hurtige og heldige gennemførelse. Det er bondestandens personretslige ligestilling med de øvrige borgere ved Stavnshåndens ophævelse, der er reformernes store bedrift. Men Holms bog bringer dog ikke mindst nyt ved langt mere indgående end tidligere at behandle reformdrøftelser og -lovgivning før regerings-skiftet i 1784.⁷

V. Falbe Hansen: »*Stavnshåndens opløsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt*« (1888) var det i materiale-fremlæggelse og synspunkter mest originale bidrag til jubilæumslitteraturen. Mens de øvrige forfattere hæftede sig ved reformernes politiske aspekter, valgte Falbe Hansen en anden indfaldsvinkel. Han søgte på et ganske vist spinkelt kildemateriale at få belyst, hvilken national- og socialøkonomisk betydning, reformerne fik, og drøftede, hvor stor en betydning, man kunne tillægge konjunkturstigningerne. Falbe Hansen var den første, der for alvor beskæftigede sig med de sociale konsekvenser af reformerne, bl. a. de ændrede vilkår for den efter hans opfattelse voldsomt forøgede husmandsklasse.

Falbe Hansen vurderer reformerne som et virkeligt gode, såvel for bondestanden som for godsejerne. Også for ham står stavnshåndens opløsningen som den vigtigste indsats, men her først og fremmest fordi den åbnede vejen for en liberal erhvervsøkonomi i landbruget. Forskellige af Falbe Hansens resultater er siden blevet korigeret, men hans bog fra jubilæet i 1888 må stadig betragtes som et af de væsentligste og mest perspektivrige bidrag til udforskningen af landboreformerne og deres betydning for den senere udvikling.⁸

Litteraturen fra 1888 blev indledningen til den videnskabelige historieskrivning om de store landboreformer. Et nyt stort materiale blev ved denne lejlighed fremlagt, og det var betydningsfuldt, at både Edvard Holms og Falbe Hansens arbejder nok stadig lagde den største vægt på stavnshåndens ophævelse, men også ret indgående beskæftigede sig med de øvrige reformer. Med Steenstrup som undtagelse berettes der i jubilæumslitteraturen om bondens undertrykkelse og ufrihed, der afløses af personlig frihed og ligestilling med samfundets øvrige borgere.⁹

I de følgende år fremkom en række brede fremstillinger af Dan-

marks historie. »*Danmarks Riges Historie*« bd. V, der omhandlede det 18. århundrede, udkom i 1903. Edvard Holm gav her en sammentrængt skildring af reformerne, der i alt væsentligt bygger på »*Kampen om Landboreformerne i Danmark*«. Tilsvarende er behandlingen i hans store livsværk, »*Danmark-Norges Historie fra 1720 til 1814*« bd. VI mere detaljeret, men vægten er stadig lagt på kampen om reformerne, politisk og litterært og med omfattende personbiografier. Først med »*Det danske Folks Historie*« bd. VI af Axel Linvald får Falbe Hansens problemstilling lige vægt med Edvard Holms, således i et forsøg på at besvare spørgsmålet om reformernes betydning for velstanden i de forskellige sociale grupper på landet, hvor også husmandsklassens stilling blev behandlet. Der skulle gå 40 år, før Falbe Hansens opfattelse fandt vej til den brede historiske fremstilling.

Den videnskabelige udforskning af de store landboreformer videreførtes i Hans Jensen: »*Dansk Jordpolitik 1757-1919 I*« (1936). I modsætning til litteraturen fra 1888, hvor bondens personlige frigørelse var blevet sat i centrum, blev her den øvrige reformlovgivning, især vedrørende fæstevæsenet og jordbesiddelsens former, indgående behandlet. Hans Jensen mente, at den statsregulering, som denne lovgivning var udtryk for, fik langt større »positiv« betydning, end den »negative« frihed, stavnsbåndsløsningen gav. Som det nye fremhævede Hans Jensen en socialpolitisk beskyttelse af bondestanden i reformlovgivningen, der blev gennemført i konflikt med udbredte ønsker om et landbrugssystem med kontraktfrihed og kortvarige forpagtninger.

For Hans Jensen stod kampen om landboreformerne mellem enevældens fremvoksende embedsstand og godsejerne. Bureaukratiet søgte at fjerne proprietærernes sidste feudale rettigheder, men også videre at modarbejde disses krav om fri dispositionsret over jorden. »*Dansk Jordpolitik*« vakte opmærksomhed ved sin originale og meget prægnante problemstilling, og Hans Jensens synspunkter har haft stor gennemslagskraft, hvortil også har medvirket, at fremstillingen er stramt disponeret og velskrevet. Den videnskabelige kritik hæftede sig imidlertid ved det spinkle kildemateriale, hvorpå fremstillingen byggede, ligesom heller ikke udnyttelsen af de benyttede kilder var tilfredsstillende.¹⁰

I 1938 var det atter jubilæumsår, og Johan Hvidtfeldt gjorde i »*Stavnsbaandslitteratur*« status over forskningssituationen. Selve jubilæet bragte kun en mager høst. Det stod klart, at Hans Jensens disputats

fra 1936 ikke var den endelige tolkning af begivenhederne, men at man nu i langt højere grad måtte rette opmærksomheden mod de økonomiske og sociale sider af udviklingen, således som Falbe Hansen havde vist det. Det var nu påkrævet, at man fik grundigt undersøgt de kildegrupper, der belyste de økonomiske forhold og den sociale struktur i landbosamfundet. Ud fra disse synspunkter blev F. Skrubbeltrang: »*Den danske Bonde 1788–1938*» (1938) hilst velkommen som et skridt i den rigtige retning med dens behandling af de enkelte sociale gruppers vilkår før, under og efter reformerne.¹¹

Albert Olsen publicerede i 1930'erne en række artikler om den danske enevældes økonomiske politik i det 18. århundrede. »*Samtidens Syn på den danske stavnsbundne Bonde*» (Scandia 1939) tog skarpt afstand fra Hans Jensens opfattelse af reformlovgivningen om »socialpolitisk fænomenen«. Heroverfor argumenterede han for at opfatte reformerne som baserede på statsøkonomiske motiver.

F. Skrubbeltrang: »*Husmand og Inderste*» (1940) repræsenterer indenfor sin geografiske og tidsmæssige afgrænsning – Sjælland fra 1660 til 1800 – den grundlæggende udforskning af husmandsbefolkningens vilkår. Tidligere havde Falbe Hansen behandlet denne del af landbefolkningen i relation til reformerne, men i »*Husmand og Inderste*» påvises det, at nogle af de resultater, Falbe Hansen da nåede frem til, ikke var tilstrækkeligt underbygget. Skrubbeltrang tog vel ikke direkte stilling til Hans Jensens hovedtese, men hvor denne tog sit udgangspunkt i regeringskontorerne, ville Skrubbeltrang i »*Husmand og Inderste*» – der forøvrigt i vid udstrækning også er en skildring af de sjællandske gårdbrugeres forhold – belyse udviklingen ude i selve landbosamfundet fra enevældens begyndelse og frem til reformernes sidste år. Selvom bogen behandler reformlovgivning og diskussion, når det drejer sig om denne befolkningsgruppes stilling, så er det først og fremmest de faktiske sociale og økonomiske følger af konjunkturstigninger og reformlove, der skildres.

»*Husmand og Inderste*» skulle have haft mulighed for at præge den almindelige opfattelse af landboreformerne gennem »*Schultz Danmarkshistorie*«, hvis bd. IV, der omhandler det 18. århundrede, udkom i 1942. Som i »*Det danske Folks Historie*» var det Axel Linvald, der var forfatteren, men nu var det i modsætning til Falbe Hansens synspunkter Hans Jensens opfattelse, der prægede fremstillingen.

Der går derimod en linie fra Skrubbeltrangs bog fra 1940 til den

næste større behandling af emnet, Sigurd Jensen: »*Fra Patriarkalisme til pengeøkonomi*« (1950).¹² Det er først og fremmest selvejekøbene, der undersøges, og i forbindelse hermed overgangen fra naturaløkonomi til pengeøkonomi i landbosamfundet. Centralt står undersøgelsen af, hvilke lån, bonden måtte optage for at skaffe sig selveje, hvem der ydede dem og hvorledes forholdet til kreditoren blev. Selvejekøbene faldt i tre perioder, i det væsentlige bestemt af konjunkturerne. Reformernes betydning for den anden af disse perioder – fra 1792 til 1807 – fastslås, idet der spores en mindsket lyst til at beholde fæsterne hos godsejerne. Men stor betydning havde også statens indgriben gennem først »Den kgl. Kreditkasse« og siden »Den alm. Enkekasse«, bag hvilke man sporer Chr. D. Reventlow. Sigurd Jensens disputats supplerer på sin vis Skrubbeltrangs arbejde gennem sin undersøgelse af reformernes konsekvenser i landbosamfundet.

Skrubbeltrang har indarbejdet Sigurd Jensens resultater i sit afsnit om reformperioden i »*Historikergruppens Danmarkshistorie*« (1952), der i overensstemmelse med linien i denne populære fremstilling sætter kultur- og socialhistorien i centrum. F. Skrubbeltrang har i en række brede fremstillinger og kritisk-metodiske artikler beskæftiget sig med landboreformernes tidsalder og til stadighed på en gang betonet, at socialhistorien måtte være rygraden i skildringen af forhistorien, samtidig med at han i sine metodiske bidrag har understreget de vanskeligheder, der knytter sig til arbejdet med kildematerialet.¹³

Jens Holmgaard: »*De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. En skitse*« i Erhvervshistorisk årbog 1954 knytter sig til de synspunkter, som tidligere Albert Olsen havde fremsat ved stærkt at betone de fiskale interesser bag statens »private« reformer på det nordsjællandske krongods. Jens Holmgaard har i andre, mindre arbejder hævdet, hvad Albert Olsen betegnede som de statsøkonomiske hensyn, ligesom økonomiske historikere har betonet, at reformlovgivningen måtte tolkes i sammenhæng på en gang med konjunkturerne og regeringens almindelige økonomiske politik.¹⁴

Mens Albert Olsen således kan siges at have lagt en af de linier, opfattelsen og dermed forskningen senere har fulgt, så har F. Skrubbeltrang: »*Husmand og Inderste*« tilsvarende udstukket en anden. Birte Stig Jørgensen: »*Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland*« (1967) kan således siges at ligge i forlængelse af Skrubbeltrangs forskning og kan tjene som forbillede for andre, stærkt tiltrængte undersøgelser af

reformlovgivningens resultater i »marken«. Centralt står her en påvisning af bøndernes noget mere nuancerede stillingtagen til denne del af reformkomplekset. I sine seneste bidrag, »*Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie*« i Fortid og Nutid 1971 og indledningen til H. M. Løvenskjolds hoveridagbog (Bol og By 7, 1973) har F. Skrubbeltrang taget hoveriets omfang op til drøftelse og antyder, at den såkaldte reformlovgivning på dette punkt næppe betød en lettelse for bønderne og om det overhovedet er berettiget at opfatte denne fase som en egentlig sejr for reformvennerne.

I 1960'erne fremkom »*Politikens Danmarkshistorie*«, der er solgt i 94.000 eksemplarer og som herigennem må antages at præge den almindelige opfattelse af vor historie fremover. Landboreformerne er behandlet i bd. 9 (Svend Cedergren Bech) og 10 (Jens Vibæk), idet 1784 skiller de to bind. Denne disposition er uheldig for landbohistorien, idet den bl. a. medfører gentagelser. Men den er også karakteristisk for linien ihvertfald i denne del af værket. Der lægges stor vægt på politisk historie og personskitser med kongehuset i centrum. Fremstillingen af landboreformerne får sammen med skildringen af landbefolkningens levevilkår godt 10 % af pladsen, mens hofskandaler tilmåles rigelig behandling. Den tid burde dog være forbi, hvor en sindsyg monarks eskapader tildeles samme eller mere plads end behandlingen af væsentlige forandringer i de sociale kår, der angik store grupper i befolkningen!

1.-5. SKOLEÅR – UNDERSKOLEN

Traditionelt hører landboreformerne til det stof, der gennemgås i 5. skoleår. For mange vil denne gennemgang være det eneste bekendtskab med de afgørende omvæltninger i levevilkår, der har været en af forudsætningerne for det moderne danske samfund. Her støder historikere på krav om en videnskabelig korrekt behandling sammen med pædagogiske hensyn – det er vanskeligt at skildre komplicerede økonomiske og sociale sammenhænge, så det virker spændende og umiddelbart forståeligt for 10–12 års børn.¹⁵

De ældre lærebøgers løsning er enkel, idet man koncentrerer sig om de personer og få markante lovændringer som stavnsbåndets ophævelse. Det hele anskues fra statsmagts side og kronprins Frederik er den store igangsætter med sine ord til Reventlow: »I en så vigtig

sag, der gælder hele landets vel, bør man ikke tøve nogen dag, men hellere begynde i morgen end i overmorgen».¹⁶ Frihedsstøtten beskrives og afbildes udførligt som et synligt udtryk for reformerne, mens disses forudsætninger og virkninger ikke berøres. I skildringen af forholdene før 1784 indgår træhest og hundehul som væsentlige led i beskrivelsen.

Dette mønster ligger allerede fast i de meget små og kortfattede historiebøger for almueskolen, der vandt stor udbredelse i slutningen af forrige århundrede som f. eks. N. C. Rom: »*Fædrelandshistorie for Borger og Almueskolen*« (1876, nåede 51 udg.), og traditionen videreføres af Nikolaj Nielsen: »*Danmarkshistorie fortalt for Børn*« (1888, 34. oplag 1953). Personerne (kronprinsen, Bernstorff, Reventlow og Colbjørnsen) spiller en overvejende rolle, og der omtales reformer på krongodset, stavnsbåndets ophævelse, fæsternes sikrede stilling og modstanden mod reformlovene. Udgangspunktet er kronprinsens magtovertagelse, og skønt den litteratur, der fremkom i jubilæumsåret 1888, påviste, at både statslige og private reformer var indledt før 1784, er dette år også i de senere reviderede udgaver begyndelsen. 23. oplag (1934) har tilføjet et afsnit om bøndernes kår før frigørelsen og medtager hoveriets indskrænkning, selvejekøbene og udskiftningen. 34. oplag (1953) betoner – muligvis under indflydelse af Hans Jensen – at love beskyttede fæstebonden mod godsejeres vilkårlighed.

Joh. Ottosen: »*Fædrelandshistorie for Folkeskolen*« (1898, 10. udg. 1920) indeholder en kortfattet gennemgang af bondens stilling og reformerne. Den er et sammentrængt referat af tilsvarende afsnit i hans lærebog for de højere skoler (se side 61) og ligesom dette klart disponeret. Falbe Hansens indflydelse på fremstillingen kan spores, men ivoøvrigt er skildringen meget selvstændig. Ottosens bestræbelser for at give en fyldestgørende beskrivelse på kort plads – ialt 2 sider – gør måske fremstillingen lidt tør, hvad der kan forklare den beskedne udbredelse i forhold til Nikolaj Nielsens og senere Nikoline Helms' bøger. Nikoline Helms: »*Danmarks Historie fortalt for Børn*« (1916, 23. udg. 1962) er velskrevet og giver en bred, levende fortalt skildring af bøndernes kår med fællesskabet, hoveri og soldatertjeneste, stavnsbånd og dagligliv – herunder også festdagene. For første gang ses forholdene fra landsbyen såvel som fra Slotsholmen, men billedet er det klassiske fra C. F. Allen: fattige, uvidende, undertrykte og forkuede bønder, mens det kommer som en national trøst, at de tyske herremænd var værre

bondeplagere end de danske! Trods billedets ensidige karakter giver Nikoline Helms adskillige konkrete oplysninger, bl. a. vedrørende udskiftning, hoveriafløsning og nye dyrkningsmetoder. I 11. udg. (1938) omtales konjunkturernes betydning, og fæstebondens lod før reformerne tegnes knapt så mørkt som tidligere. Desværre er den reviderede 14. udg. (1946) ikke så heldig, idet afsnittet om bøndernes vilkår er udvandet, ligesom man af teksten kan få det fejlagtige indtryk, at der herskede en form for social lighed i landsbysamfundet (jfr. »Husmand og Inderste«).

Et virkeligt nybrud er S. Fr. og Th. Nørlyng: »*Fortællinger af vort Folks Historie*« (1927, 9. udg. 3. oplag 1974). Her får landbefolkningens vilkår i 4. bd. endelig den plads og omtale, som alene dens andel af den samlede befolkning i det 18. århundrede burde gøre til en selvfølge. Steenstrup og Fridericia nævnes som forlæg for skildringen, men også Edvard Holms og Falbe Hansens behandlinger har sat deres spor. I teksten er inddraget samtidige kilder, bl. a. landsbyvedtægter, og Joachim Junges beskrivelse af den sjællandske bondes natur og levevis citeres bredt – her kunne det have være heldigt, om der klarere var gjort opmærksom på, at det her drejer sig om en enkeltpersons vurdering af bondestanden. Nørlyng omtaler debat og reformforsøg før 1784, dog med hovedvægten på de private initiativer, og det påpeges, at stigende kornpriser var betingelsen for reformernes heldige gennemførelse. Et senere afsnit behandler husmandsklassens stilling – et af de få steder i de undersøgte lærebøger, hvor de sociale forskelle indenfor bondestanden kommer klart frem. Der redegøres for, hvorledes en fæstegårdmand, der ikke overholdt sine forpligtelser, kunne sættes fra gården og synke ned i husmandsgruppen, og at reformerne gavnede fæstegårdsmændene, men i langt ringere grad det stigende antal husfæstere. Disse måtte tværtimod overtage en større hoveribyrd og fik ikke den samme retsbeskyttelse, som blev gårdbrugerne til del.

Senere udgaver har medført meget få ændringer, hovedsagelig af sproglig art. Joachim Junges skildring er blevet bearbejdet for de mere ensidige afsnits vedkommende, men til gengæld således, at det ikke helt klart fremgår, hvad der er citat, og hvor lærebogsforfatterne taler. Man kunne ønske sig, at nye udgaver ville blive ajourført ikke mindst med henblik på Skrubbeltrangs synspunkter og resultater, så denne lærebog for reformperiodens vedkommende kunne fremstå som lige så fyldestgørende, som den gjorde i 1927. Alt i alt er S. Fr. og Th. Nør-

En bonde på træhesten.

Kronprins Frederik og danske bønder ved frihedsstøtten.

Illustrationer af ældre type. Valget af billedmateriale (her fra Nikoline Helms' historiebog, 2. udg. 1918) understreger tekstens skildring af bøndernes kår før og efter landboreformerne med stavnsbåndsløsningen som den afgørende begivenhed.

Den tunge hjulplov af træ var i brug her i Danmark lige fra tidlig jernalder og ind i 1800-tallet. En lollandsk bonde har kort efter år 1800 skåret denne model i træ. Pløjemanden har en hjælper, der passer hestene, og et barn sidder som forridder på en af de forreste heste. (Dansk Folkemuseum fot.).

I 1770 afholdt man en plovprøve på Bernstorff gods. Det viste sig da, at den lette norske svingplov – som her er afbildet – var meget bedre end den gamle, tunge hjulplov. Der skulle kun to heste til at trække den nye plov, mens hjulploven krævede mindst fire, og pløjningen kunne klares af én mand i stedet for to. Jorden blev behandlet langt bedre med svingploven, og den vandt da også efter 1800 indpas overalt i landet.

Illustrationer af nyere type. Rasmus Christensens tegning af bonden på træhesten er afløst af samtidigt illustrationsmateriale, og igennem disse billeder (fra »Fortællinger af vort folks historie«, 8. udg. 1961) belyses de driftstekniske fremskridt, der fandt sted i forbindelse med landboreformerne. Skiftet i billedmaterialet viser også en ændring fra den følelsesladede appel til læseren og over til det sagligt illustrerende.

lyngs skildring et bevis for, at kravet om lærebøger, der både kan forstås af eleverne og accepteres af specialisterne, ikke er urealistisk.

Sammenlignet med den foregående er Kaalund Jørgensen og Hans Kyrre: »*De danskes Vej*« (1930, 10. opl. 1960) et tilbageskridt. Afsnittet om reformerne er meget kortfattet og præget af en stærk »liberalistisk« anskuelse. Bønderne skildres som fattige, retsløse, uoplyste og drikfældige trælle, men så indså kloge folk, at lænkerne måtte løses og bonden have frihed og ejendom! Et så væsentligt led i reformerne som udskiftningen nævnes først i 6. oplag (1947).

De følgende år er fattige på nye lærebøger i historie for disse skoleår, og først i begyndelsen af 1960'erne efter den nye skolelov kom der en række nye fremstillinger. Mogens Møller: »*Vi læser historie*« (1962, 6. opl. 1966) synes til dels at bygge på mønsteret fra Nikoline Helms' henvend 50 år gamle beskrivelse. Den rummer en ret fyldig skildring af bøndernes kår, der ganske vist ikke tegnes helt så elendige som tidligere, men de onde tyske herremænd huserer stadig sammen med træhest og hundehul. Fællesskabet i landsbyen formodes her som i flere andre lærebøger at være blevet opfattet som en byrde af de mere driftige bønder. Husmændene omtales i forbifarten, men ikke, hvad reformerne kom til at betyde for denne gruppe. Reformbestræbelserne begynder hos de private godsejere og statsmagten griber – bortset fra den korte periode under Struensee – først ind efter 1784.

Også P. Andersen, K. Brøgger og V. Pedersen: »*Hovedskolens historiebog*« (1963) bringer en ret grundig, men meget traditionel fremstilling, der nogenlunde følger samme skema som Mogens Møllers bog. Det anføres til sidst i omtalen af reformperioden, at der var gode kornpriser i den periode, men uden at denne oplysning benyttes til at forklare udviklingen. For de to sidste lærebøger gælder, at hverken Hans Jensens eller Skrubbeltrangs indsats synes at have sat sig dybere spor.

Knud Andersen: »*Historiebogen*« (1962) er meget kortfattet om landboreformerne. Det relevante afsnit hedder »Da bonden blev fri« og handler især om Chr. VII's udskejelser og Struensees romantiske historie. Skildringen af bondestandens forhold er den traditionelle med vægten lagt på stavnsbåndsløsningen – og omtalen af bøndernes forhold fylder ikke meget mere end en beskrivelse af rytterstatuen på Amalienborg slotsplads. Forfriskende er her dog illustrationsmaterialet, der ud over de sædvanlige billeder af kronprinsen og frihedsstøtten gengiver samtidige flyveblade.

K. Gruelund, A. Nissen og O. Pedersen: »*Historie*« (1962) er mere bredt fortællende. Stigende kornpriser nævnes som forudsætninger for reformerne, men det er stadig kronprinsens magtovertagelse, der er udgangspunktet. Bøndernes undertrykkelse i tiden forinden skildres med ridefoged og træhest, men samtidig med en tendens til at udglatte: »Bonden og hans familie klarede sig næsten helt med, hvad gården kunne give dem . . . flæsk og fårekød var der nok af«, hvilket nemt kan give et skævt billede af tilstandene. På samme vis svækkes indtrykket af sociale forskelle og modsætninger: »I virkeligheden kunne godsejerne let få passet deres marker alligevel, for i hver landsby var der mange »husmænd«, som ikke havde jord, og de ville gerne tjene en løn ved at arbejde for herremanden«. ¹⁷

Endnu mere betænkelig bliver man ved Palle Lauring: »*Fortællinger af Danmarkshistorien*« (1961). Afsnittet om landboreformerne er meget kort og virker ikke gennemarbejdet fra forfatterens side. Det er moderne herremænd, der driver udviklingen frem – »Mange skænkede bønderne gratis udmarksjord, der var god nok, men bare skulle ryddes. Den bondekarl, der gad gøre det, fik jorden for sig og sine efterkommere frit«. ¹⁸ Denne fremstilling af udskiftning, udflytning og overgang til selveje tør vist betegnes som mildest talt fordrejet! Man får indtryk af, at alle Danmarks bønder på kort tid blev selvejere, og at udskiftningen fandt sted for at lette overgangen til selveje. Husmænd eksisterer ikke, og Lauring er vist den eneste, der end ikke nævner ordet hoveri. Skildringen af reformperioden i Laurings lærebog er usammenhængende og mangelfuld, skønt et billede af Frihedsstøtten pryder omslaget.

Den bedste af de nyere fremstillinger er Svend B. Nielsen: »*Historie*« (1963). Velvalgt er illustrationen ved farvelagte søjler af bondestandens andel af den samlede befolkning – 80 % i 1769 mod 35 % i 1935. Her er husmændene taget med, ligesom de gamle, de syge og tiggeerne får deres plads i landsbysamfundet. Skildringen af landbefolkningens liv er klar og anskuelig, og stavnsbåndet får en mere afbalanceret bedømmelse end sædvanlig. Reformperioden ses på baggrund af europæiske strømninger, men gode mænds indsats betyder stadig mere end konjunkturer, og der spørges ikke, om landbrugets fremskridt havde sociale skyggesider.

6.-9. SKOLEÅR – MELLEMSKOLEN

Behandlingen af reformarbejdet i historiebøgerne for 6.-9. skoleår faldt bort efter 1960 ifølge »den blå betænkning«, hvorefter undervisningen skulle koncentreres om verdenshistorien.¹⁹ I den tidligere »mellem-skole« blev emnet imidlertid behandlet, og der medtages her to systemer fra denne gruppe lærebøger.

Den første, »*Lærebog i Historie for Mellem-skolen*« (2. del, 1905) af Ludvig Schmidt, udkom kort efter mellem-skolens oprettelse i 1903. I en meget simplificeret fremstilling gøres der på knapt 1 side rede for reformarbejdet, hvor kronprinsen står i centrum. Der hentydes svagt til, at der også før 1784 var interesse for reformer, men dog kun på privat initiativ blandt godsejere. Forinden er bøndernes kår beskrevet, helt i det 19. århundredes traditionelle opfattelse; landsbyfællesskabet og stavnsbåndet i det typiske præg af stagnation. Fremstillingen af reformarbejdet adskiller sig ikke synderlig fra lærebøgerne på 1.-5. skoleår. Dette lærebogssystem har kunnet udgives uden nævneværdige ændringer for dette afsnits vedkommende fra 1905 til 1961.²⁰

G. Buchreitz og J. Rosing: »*Historie for Mellem-skolen*« (2. del, 1939) bærer præg af at være skrevet oven på tredivernes skolepolitiske debat.²¹ På de knapt 10 sider, der anvendes på landboreformerne indledes der med et afsnit om forholdet fæstebonde – godsejer, hvor de relevante begreber nævnes og til dels defineres. I udredningen af reformarbejdet fremhæves som baggrund de idémæssige strømninger, landbrugets stigende konjunkturer og det private initiativ blandt godsejere. Det gøres klart, at stavnsbåndets ophævelse ikke var en lov, der stod alene, men at det var et led i en udvikling, der strakte sig over flere år, både under Guldbergs styre og efter 1784 indenfor den store landbokommission. Som afslutning påpeges det, at reformerne ikke ændrede husmændenes og tjenestefolkenes forhold.

Alt i alt gennemgås de årsagssammenhænge, som forskningen præsenterede i 1939, og fremstillingen har med rimelighed kunne betragtes som »up to date« af samtiden.²² Imidlertid skete der ingen ændringer i de senere udgaver, og behandlingen var således forældet i 1958, da sidste udgave kom.

De to eksempler illustrerer »forældelsesproblemet«. Den første fremstilling, skrevet i det 19. århundredes tradition, »kører« uændret helt op i begyndelsen af 60'erne og var allerede forskningsmæssigt utidssva-

rende, da den udkom. Den anden var ved fremkommelsen acceptabel, men ændredes ikke i takt med forskningen og var således 20 år gammel, da sidste udgave tryktes.

10.-12. SKOLEÅR – GYMNASIET

Udvælgelsen af historielærebøger for 10.-12. skoleår er, som tidligere nævnt, især baseret på bøgernes kvantitative udbredelse. En stikprøve-undersøgelse har vist, at følgende tre lærebøger i Nordens historie af Johan Ottosen, Peter Ilsøe og Johs. Lomholt-Thomsen, samt Poul Kierkegaard og Kjeld Winding indenfor hver sin tidsperiode på det nærmeste har været obligatoriske i gymnasieskolernes historieundervisning. Udbredelsen af de to sidstnævnte lærebøger: »*Gads historie for gymnasier og seminarier*«, Erik Lunds »*Verdenshistorie med Nordens historie*« viser sig ganske vist at være mindre dominerende, men da de begge repræsenterer et lærebogssystem af nyere dato, har en undersøgelse af disse to værkers behandling af landboreformerne forekommet velegnet.

Johan Ottosens »*Lærebog i Nordens historie til brug ved den højere undervisning*« udkom første gang i 1893 og sidste gang i 1934 (11. udgave). I denne ca. 40-årige periode gennemgik bogen visse generelle ændringer, så som fjernelse af indholdsoversigter og litteraturhenvisninger for de enkelte kapitler. Hvad angår selve fremstillingsformen af reformperiodeafsnittet er der kun tale om mindre væsentlige ændringer.

Ved en sammenligning med tidligere lærebøger viser Johan Ottosen sig absolut i besiddelse af store pædagogiske evner. Om end bogens oprindelige indholdsfortegnelse beklageligvis senere blev slettet, var der dog stadig en overskuelig over- og underinddeling af teksten med klare og dækkende overskrifter. Til forskel fra tidligere værker har Johan Ottosen endvidere indført brugen af billedmateriale, hvilket i sig selv er en ting, som gør en lærebog mere tillokkende.

Reformtiden er godt behandlet både kvantitativt og kvalitativt. Bogen er opdelt i 24 hovedafsnit, og heraf omfatter reformerne et af de sidemæssigt største. Dette afsnit er atter opdelt i to underafsnit, hvoraf det første – helt i Allens ånd – beskæftiger sig med bondens »usle« stilling før reformtiden samt de begyndende reformer og den økonomiske baggrund. Det andet bærer overskriften »De store Reformere«, og

Johan Ottosen lægger her hovedvægten på personkarakteristikker samt forordningerne af 1787 og 1788 om henholdsvis fæstebondens retssikring og stavnsbåndets ophævelse.

Af 1.-udgavens litteraturliste fremgår det, at Johan Ottosen har haft kendskab til den tids nyeste forskningsresultater, idet både Edv. Holm, Falbe Hansen, Johs. Steenstrup og J. A. Fridericias jubilæumsværker er nævnt. Ved læsning af bogens tekst er det ikke alene muligt at spore denne forskningsmæssige ajourførelse, men også en selvstændig behandling og stillingtagen til den nytænkning, som jubilæumlitteraturen havde frembragt om emnet. For reformlovgivningens afsnit har Ottosens forlæg ganske givet været Edv. Holm, idet han, som ovenfor nævnt, gør mest ud af de områder Holm tillægger betydning. At Johan Ottosen også har benyttet Falbe Hansens bog om stavnsbåndsløsningen fremgår bl. a. af en omtale af de stigende konjunkturers betydning for landbrugets fremgang. »Det var derfor ikke let at sige, hvor meget af fremgangen der skyldtes reformerne, og hvor meget der kom af prisstigningen.«²³ Reformernes resultater kunne således først måles efter omslaget omkr. 1818. Blandt forordningernes negative virkninger nævnes den voksende underklasses forværede stilling, som regeringen intet gjorde for.

Med hensyn til spørgsmålet om bondefrigørelsens eventuelle tilknytning til europæiske strømninger (fysiokraterne) følger han Edv. Holm, dog uden direkte at fremhæve dette i 1.-udgaven, således som det gøres i senere udgaver, hvor det bl. a. siges, at »bondefrigørelsen i alt væsentligt var en selvstændig bevægelse« opstået inden for Danmarks egne grænser.²⁴ En tanke der vel passede udmærket for Johan Ottosens nationale sindelag. Som venstremand har det nok også faldet ham naturligt at give en omhyggelig og ajourført beskrivelse af de for den danske bondestand så betydningsfulde år.²⁵

Efter en anordning og bekendtgørelse af 9. og 13. marts 1935 vedrørende undervisningen i gymnasieskolen krævedes en mere kortfattet fremstillingsform end tidligere, idet der ud over lærebogsstoffet nu også fordredes en gennemgang af kilder, tekster såvel som billeder. I denne forbindelse udkom samme år Peter Ilsøes »*Nordens historie*«, og efter hans død har Johs. Lomholt-Thomsen, der siden 1956 fungerede som medforfatter, fortsat bogens udgivelse.

Peter Ilsøe skriver i sit forord til 1.-udgaven, at det er »med betænkning« han har påtaget sig, »at skrive en lærebog til afløsning af Johan Ottosens i sin tid banebrydende og usædvanlig levedygtige lærebog i

Nordens historie«. Han har derfor på trods af forskellige ajourføringer og ændringer i henhold til den ny anordnings krav »søgt at indarbejde visse partier af Johan Ottosens bog i nærværende lærebog, fordi affattelsen forekom så kort og formen så klar, at det ville være meningsløst at skrive stykket om.« For reformtidens vedkommende er der sket en vis verbal omskrivning, men det er Johan Ottosens indholds-mæssige linie, der videreføres.

Ilsøe har i den første udgave lagt vægt på at samle stoffet efter økonomiske, udenrigske og indrepolitiske emner fremfor at følge det traditionelle kronologiske princip, som imidlertid genoptages i 5. udgave fra 1951, uden at bogen dog af den grund forekommer mere overskuelig. En bedring, hvad angår overskueligheden, er sket i 1964 – udgaven ved udarbejdelse af en indholdsfortegnelse. Ligeledes er denne udgave som noget nyt blevet forsynet med en mindre litteraturliste bag i bogen.

I det væsentligste er Ilsøes fremstilling af reformtiden som nævnt bygget på Johan Ottosen og dermed på 1880'ernes forskningssynspunkter. Hans Jensens og F. Skrubbeltrangs indsats har ikke sat sig synlige spor i teksten, og heller ikke J. Lomholt-Thomsens nye udgave fra 1969 har bragt ændringer med hensyn til reformtiden.

I 1944 udkom Poul Kierkegaard og Kjeld Windings »*Nordens historie*« og var ifølge forordet beregnet til anvendelse i undervisningen i gymnasieskoler og på seminarier. Den nyeste udgave, hvori værket er kommet, er den tolvte fra 1971; den er blevet opdelt i to bind, således at bind I går frem til ca. 1900.

Kierkegaard og Windings fremstilling, som er kronologisk opbygget, lægger vægt på, at det er de forbedrede konjunkturer tilligemed en spredning af oplysningstidens og fysiokraternes ideer, der virker igangsættende, først i form af driftsforbedringer på godserne og en fri teoretisk drøftelse af landboforholdenes sociale og økonomiske problemer, siden i form af en konkret reformlovgivning. Afsnittet om de store landboreformer 1784–1807 følger i sin disposition Johan Ottosen begyndende med personkarakteristikker (Reventlow og Colbjørnsen) og derefter en neutral, kronologisk gennemgang af lovgivningen: fæstebondens retsstilling 1787, stavnsbåndsløsningen 1788, beskyttelse af bondejorden, hoveriets bestemmelse, fællesskabets ophør, udskiftningen og overgangen til selveje. Lovgivningens resultater var: husmændenes forringede stilling, landskabets ændring, nyopdyrkning og produk-

tivitetsøgning. Afsnittet afrundes med en bedømmelse af reformerne, hvor Hans Jensens syn trænger igennem, det feudale godsejervælde er brudt, og enevælden står tilbage som sejrherre, idet bondesamfundet er blevet bragt ind under statens administrative kontrolapparat.

Siden 1944-udgaven er der sket en del ændringer, specielt er 1954, 1964 og 1971 ændringsudgaver. 1954-udgaven er f. eks. blevet udstyret med en litteraturliste og emneregister, og 1964-udgaven har som følge af gymnasiets nyordning fået det meste af teksten omskrevet, således reformperiodens afsnit. Alle udgaver er forsynet med indholdsfortegnelse og marginalnoter, hvilket gør bogen overskuelig og anvendelig som håndbog. Behandlingen af landboreformerne fylder ca. 6 af bogens ialt 300 sider, og sproget er flydende og klart.

I ændringsudgaven fra 1964 og fremefter er følgende sætning blevet udeladt: »Godsejerne gik gennemgående stærkt imod tankerne om bondebeskyttelse, som de fandt var en trussel mod deres ejendomsret; de kæmpede også senere i selve reformperioden endnu kraftigere imod bondebeskyttelsen end mod ophævelsen af stavnsbåndet.«²⁶ Om denne udeladelse nu skyldes en mere moderat begejstring for Hans Jensens teorier, måske som følge af kendskab til en nyere forsknings kritik, eller den blot skal ses som et led i den almindelige nedskæring af tekstens omfang er et spørgsmål, som formentlig må besvares med sidstnævnte mulighed, idet fremstillingen iøvrigt ikke bærer præg af nogen opfattelsesændring. I så tilfælde har bogen i de senere udgaver ikke fulgt de kritiske røster, som var blevet rejst mod Hans Jensens syn på landboreformerne.

»Gads historie for gymnasier og seminarier« og Erik Lund: »Verdenshistorie med Nordens historie« udkom begge i forbindelse med den ny gymnasieordning, Erik Lunds bog dog med lidt forsinkelse i 1966. Begge værker har endvidere det tilfælles, at Nordens historie som noget nyt er indarbejdet i verdenshistorien. Erik Lund udgav i 1948 en verdenshistorie uden behandling af Nordens historie. Den udgave der kom i 1966 var den 3. reviderede udgave. Gads seneste udgave, d. v. s. 3. reviderede, kom i 1970, men den bragte ingen ændringer for afsnittet om »bondefrigørelse og bondebeskyttelse i de store landboreformer«, bortset fra overskriftens udeladelse.²⁷

Begge bøgernes ydre apparat er i orden, de har indholdsfortegnelse og marginalnoter samt register, hvorfor de er velegnede som håndbøger. Erik Lunds bog har tillige en mindre litteraturliste, som dog næppe

kan bruges til søgning af tekstforlæg, men snarere må opfattes som vejviser for gymnasieeleverne ved valg af supplerende litteratur. Jørgen Schoubye omtaler kort de stigende landbrugspriser som igangsætter af reformer på hovedgårdene, mens en fortsat stagnation herskede på fæstegårdsjorden, hvorfor »spørgsmålet for regeringen nu var, hvilken politik man skulle følge« for at ændre de bestående tilstande.²⁸ Inden en gennemgang af selve hændelsesforløbet opstilles så i form af spørgsmål en række udmærkede problemstillinger med hovedtemaet »gods eller gård«.²⁹ Og med disse problemstillinger i erindring gives en kronologisk disponeret fremstilling af reformtiden byggende på bl. a. Edv. Holm og Hans Jensen. Jørgen Schoubye tillægger f. eks. den frie offentlige drøftelse ret stor betydning, ligesom han anser reformbevægelsen for i »alt væsentligt at være udslag af særlige danske forhold«.³⁰ Endvidere anses reformlovgivningen som en socialpolitisk indsats, hvis praktiske gennemførelse skete bl. a. på grund af »et effektivt udviklet, administrationsapparat med en veluddannet stab af embedsmænd . . .«.³¹

Det husmandsproblem, som reformerne forstærkede, forbigås i tavshed; grupper, der ligger under bonden på den sociale rangstige, nævnes overhovedet ikke. Denne udeladelse af reformernes mindre heldige resultater får fremstillingen til at virke skæv, idet man sidder tilbage med en fornemmelse af, at alt var fryd og gammen, nu da bonden var blevet en fri mand.

Erik Lunds fremstilling af landboreformerne forekommer ret kortfattet, ca. 4 sider, når man tager i betragtning, at godt og vel den ene side er brugt til en biografi af Reventlow, og ikke nok med det, også i den resterende tekst nævnes Reventlow gang på gang som initiativtager. Dernæst gøres der forholdsvis meget ud af den offentlige debat fra 1750'erne, således at der kun bliver ca. 1½ side tilbage til reformlovgivningen og dens følger. Det skal dog indrømmes, at teksten er så tæt pakket med facts, at der gives en stor kontant viden på en lille plads. Yderligere findes der efter hvert afsnit i bogen et noteapparat, som uddyber og kommenterer teksten.

Erik Lund anser forordningen om fæstebondens retsstilling som »den mest betydningsfulde af alle reformlovene«, mens stavnsbåndsløsningen »var den mest opsigtsvækkende«.³² Blandt de virkninger lovgivningen fik omtales den feudale samfundsordnings fald, idet godsejerens stilling som øvrighedsperson overgik til statens embedsmænd.

Stort set er det for begge bøgernes vedkommende Edv. Holm og Hans Jensens linie, der slår igennem ved fremstillingen af landboreformernes historie, hvorfor det må nævnes, at de både i disposition og anlæg er ældre end de årstal titelbladet angiver.

Sammenfatning

Gennemgangen af de danske skolelærebøgernes behandling af de store landboreformer har resulteret i et broget billede. Materialet er ikke udtømt, f. eks. kunne kilde- og billedhæfter have været medtaget, ligesom der er gjort et udvalg af det samlede antal lærebøger. Men det fremgår klart, at der både blandt de tidligere og de nu anvendte fremstillinger er store kvalitetsmæssige forskelle. Johan Ottosens to systemer hævder sig smukt ligesom S. Fr. og Th. Nørlyngs: Fortællinger af vort Folks Historie. Heroverfor står adskillige lærebøger, der ikke kan siges »kyndigt og redeligt« at berette, hvad den historiske forskning har nået.

Ikke helt få lærebøger »falder« i værdi, hvilket simpelthen skyldes, at behandlingen ikke ajourføres i den ofte lange levetid for de enkelte bøger. Det gælder f. eks. folkeskolens systemer mellem 1930'erne og 1960'erne og for mellemskolens uopslidelige Ludvig Schmidt. Her er det på sin plads at stille krav om, at en lærebog ved udsendelsen af nye udgaver ikke blot får en hale på, der fører fremstillingen op til trykkestidspunktet, men også gennemgås for de ældre perioders vedkommende med henblik på nye forskningsbidrag.

Det står naturligvis en lærebogsforfatter frit for at vælge efter bedste skøn blandt modstående opfattelser i den historiske litteratur. Og med hensyn til de store landboreformer er endnu mange punkter ikke endelig belyst. Men bortset fra de direkte misvisende oplysninger, på hvilke der foran er givet et par eksempler, så var det nok på tide at få udryddet den ikke sjældent forekommende vending om landsbyfællesskabet, der føltes som en tvangstrøje for de mere fremsynede og driftige bønder, jfr. atter »Kongen bød«. Her står man givetvis overfor en tilbageslutning ud fra en menneske- og samfundsopfattelse fra slutningen af det 19. århundrede. Det ville være ønskeligt, om man istedet fik indføjet den viden, vi idag fra forskningen rent faktisk har om bøndernes stilling til reformerne.

Det er i mangt og meget Hans Jensens opfattelse, der præger linien i skolelærebøgerne i dag – Albert Olsens, Fridlev Skrubbeltrangs og Jens Holmgaards bidrag har sat sig relativt få spor. Husmændene i tidens landbosamfund får stadig kun en besked, om nogen, omtale i skolerne historiebøger. Kan der kun spores få tilløb til en egentlig opfattelse af harmonisering af forholdene mellem de enkelte samfundsgrupper, så kan det tilsvarende fastslås at mere konfliktbetonede synspunkter på samfundsudviklingen finder man endnu sjældnere udtrykt.

NOTER

1. Til artiklen har bidraget stud. mag.'erne Helle Erikstrup, Bente Dahl Hansen, Erik Oxenbøll, Arne Henning Poulsen og Niels Bonde Thuesen.
2. Anf.arb. s. 25.
3. Hist. Tidskr. 10. Rk. IV s. 462, jfr. Betænkning vedr. Revision af Skolebøger (1933) s. 54.
4. Det er ikke vanskeligt at forestille sig den »loyale« Wegeners fremstilling som et modtræk til C. F. Allens behandling af enevælden og bondestanden, jfr. Orla Lehmanns brug heraf i talen i Nykøbing F. i 1841, Hans Jensen: De danske Stænderforsamlinger II (1934) s. 305 ff.
5. Således C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Abrahamstrup Gaard i ældre og nyere Tid (1855–56), C. H. Brasch: Vemmetoftes Historie (1859–63), O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld (1868) og P. Jensen: Snesere Sogn (1882).
6. Steenstrups skildring vakte kritik fra så forskellig side som Fr. Barfod, Tidsskrift for Landøkonomi 1888 s. 586 ff. og Fr. Falkenstjerne i Tidens Strøm 1888 s. 241 ff.
7. Jfr. Hans Kargaard Thomsen: En karakteristik af historikeren Edvard Holm, Festskrift til Povl Bagge (1972) s. 331 ff., især s. 337.
8. Den klassiske liberalistiske nationalsøkonomis opfattelse af reformlovgivningen, der netop kan bebrejdes datidens ledende politikere, at de ikke gik vidt nok i indførelsen af kontraktfrihed, er udtrykt af N. C. Frederiksen, Tidsskrift for Landøkonomi 1869 s. 397 ff.
9. Her er kun gennemgået et udvalg af jubilæumslitteraturen. N. Rasmussen-Søkilde: Landboreformerne og den danske Bondestands Frigjørelse (1888) udmærker sig ved at anskue reformerne fra bondesamfundets synsvinkel og bringer mange træk fra forfatterens lokalkendskab. H. V. Lund: Den danske Bondes Trældom og Frihed (1888) repræsenterer et forsøg på at anskue begivenhederne ud fra en marxistisk synsvinkel, uden at denne dog i dette tilfælde tilføjer noget nyt.
10. Hist. Tidskr. 10. Rk. IV s. 134 ff. og V s. 163 ff.
11. Fortid og Nutid XIII s. 32 ff.

12. Anf. arb. s. 12.
13. Således Det danske Historikermøde 1969 (1970) s. 101, Om brugen af landbohistorisk talmateriale, Fortid og Nutid XIX s. 249 ff., Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie, Fortid og Nutid XXIV s. 230 ff.
14. Østjysk Hjemstavn 1965 s. 29ff., K. Glamann (udg.): Otto Thott's uforgribelige tanker om kommersiens tilstand (1966) s. 28f., Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark (1972) s. 43 ff.
15. Min. Cirkulære til samtlige Skoledirektører udenfor København angaaende Undervisningen i Folkeskolen 6.4.1900, og Betænkning vedr. Revision af Skolebøger (1933).
16. Om oprindelsen af denne udtalelse, der også citeres i stavnsbåndsfilmene »Kongen bød«, se Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne i Danmark (1888) s. 108.
17. Anf. arb. s. 117, 121.
18. Anf. arb. s. 85. Det har ikke været muligt at tilsvarende undersøge B. Dybmose og Kn. Frederiksen: Historiebog (1963).
19. Undervisningsvejledning for folkeskolen (1960).
20. I 18. udgave (1951) blev systemet bearbejdet af Oluf Jonsen. Skønt bogen skulle foreligge i omarbejdet skikkelse, er afsnittet om reformerne uforandret fra tidligere udgaver.
21. Jfr. Årbog for dansk skolehistorie 1970 s. 89 ff.
22. Der henvises således fra forfatterne til F. Skrubbeltang: Den danske Bonde og Friheden [!].
23. Anf. arb. s. 216.
24. Anf. arb. 5. udg. s. 190.
25. Om Johan Ottosen se Vagn Skovgaard-Petersen: Johan Ottosen. Skolemand og politiker, Festskrift til Povl Bagge (1972) s. 276 ff., og om Ottosens lærebog for folkeskolen foran i denne artikel s. 54.
26. Anf. arb. bd. 3, 1. udg. s. 149.
27. Anf. arb. bd. 3, 1. udg. s. 268.
28. Anf. arb. bd. 3, 3. udg. s. 268.
29. Do.
30. Anf. arb. bd. 3, 3. udg. s. 269.
31. Anf. arb. bd. 3, 3. udg. s. 272.
32. Anf. arb. bd. 3 s. 548.